

NEDERHEMERT-ZUID

P.W.F.M. Hommel & K.W. van Dort

Excursieleiding : P. Hommel en K. van Dort

Datum : 21 februari 2003

Deelnemers : P. Bakker, A. van den Berg, N. Buiten, B. van Gennip, R. Hendriks, D. Kerkhof, B. Lanjouw, L. Leusink, M. Vocks en J. Vrieling.

Het doel van de eerste excursie in 2003, Nederhemert-Zuid, is een afgelegen stukje rivierenlandschap in de Bommelerwaard tussen Wijk en Aalburg en Heusden. Aan de noord en oostkant is Nederhemert-Zuid begrensd door de Afgedamde Maas, aan de zuidkant door de Bergsche Maas en aan de westkant door het Heusdensch kanaal. Wie nu dit gebied bezoekt zal zich nauwelijks kunnen voorstellen dat hier in de Middeleeuwen een belangrijk kasteel (aan de westelijke, Gelderse kant) en groot kloostercomplex (aan de oostelijke, Brabantse kant) lagen, gescheiden door een, inmiddels geheel verlande, Maasloop. Het gebied kent een complexe waterstaatskundige voorgeschiedenis als gevolg van vele wijzigingen in de loop van de Maas tot het eind van de Middeleeuwen. De belangrijkste gebeurtenis was het afsnijden van de meander van Nederhemert in 1460, waardoor het 'eiland van Overhemert' werd gevormd en de vestingstad Heusden geïsoleerd van de Maas kwam te liggen. Toen heel veel later (in 1904) de Bergsche Maas werd gegraven raakte Nederhemert-Zuid nog verder geïsoleerd, terwijl voor Heusden in zekere zin de Vroeg-Middeleeuwse situatie werd hersteld.

SLOTBOS KASTEEL NEDERHEMERT

Tijdens het ochtendprogramma werd het slotbos rond de restanten van het Middeleeuws kasteel Nederhemert bezocht. De directe omgeving van het kasteel bleek ontoegankelijk omdat het kasteel werd gerestaureerd. Het bos buiten de rechthoekige slotgracht was wel vrij te bezichtigen. Hier zijn enorme velden van *Galanthus nivalis* en vooral *Eranthis hyemalis* te bewonderen. Langs de weg naar het veer brandde een discussie los over het effect van de verschillende boomsoorten op de ontwikkeling van het humusprofiel en de (stinzen)flora. De winterakoniet bloeide volop onder *Aesculus* en *Fraxinus*, beide bomen met snel verterend blad. Onder bomen met slecht verterend loof hebben de bolgewassen het kennelijk veel moeilijker, getuige de kale plekken onder *Quercus*. De conclusie moge duidelijk zijn: de boomsoortensamenstelling heeft een

sturend effect op de ontwikkeling van de kruidlaag. In de zuidoosthoek werd een bosopname gemaakt, ongeveer op dezelfde plek als in 1993 (opname 1 resp. 2).

Tabel 1. Begroeiing met *Eranthis hyemalis* onder Populieren

Opname	1	2
Jaar	2003	1993
X-coördinaat	139.03	139.0
Y-coördinaat	418.25	418.0
Bedekking totaal (%)	95	99
Bedekking boomlaag (%)	90	90
Bedekking struiklaag (%)	10	95
Bedekking kruidlaag (%)	20	85
Bedekking moslaag (%)	1	8
Boomlaag		
<i>Populus x canadensis</i>	5	5
<i>Fraxinus excelsior</i>	3	r
<i>Alnus glutinosa</i>	.	r
<i>Acer pseudoplatanus</i>	.	2a
Struiklaag		
<i>Acer campestre</i>	.	+
<i>Corylus avellana</i>	+	2b
<i>Crataegus monogyna</i>	2a	2a
<i>Sambucus nigra</i>	+	+
<i>Prunus padus</i>	.	+
<i>Hedera helix</i>	1	.
Kruidlaag		
<i>Eranthis hyemalis</i>	2b	4
<i>Ranunculus ficaria</i>	+	2a
<i>Anthriscus sylvestris</i>	+	1
<i>Galanthus nivalis</i>	+	2a
<i>Hedera helix</i>	+	+
<i>Ornithogalum umbellatum</i>	()	2m
<i>Galium aparine</i>	.	1
<i>Geum urbanum</i>	()	+
<i>Glechoma hederacea</i>	.	+
<i>Stellaria media</i>	.	+
<i>Urtica dioica</i>	.	+
<i>Veronica hederifolia</i>	()	+
<i>Narcissus pseudonarcissus</i>	r	.
Moslaag		
<i>Eurhynchium hians</i>	+	2a
<i>Brachythecium rutabulum</i>	+	1
<i>Eurhynchium praelongum</i>	+	+
<i>Cirriphyllum piliferum</i>	.	+
<i>Eurhynchium striatum</i>	.	+
<i>Fissidens taxifolius</i>	.	+

Veel is er in de loop van 10 jaar niet veranderd. Alleen *Fraxinus* en *Hedera helix* hebben zich weten uit te

breiden. *Hedera* vormt een bedreiging voor de akonieten en wordt kort gehouden door SBB. De opname uit 2003 lijkt soortenarmer. Deze soortenarmoede is slechts schijn want opname 1 is vroeger in het jaar gemaakt. Veel *Alno-Padion* soorten waren in februari 2003 nog niet of nauwelijks boven de grond. Op grond van ondermeer *Ranunculus ficaria*, *Anthriscus sylvestris*, *Galanthus nivalis*, *Ornithogalum umbellatum*, *Galium aparine*, *Geum urbanum*, *Glechoma hederacea*, *Urtica dioica* en *Veronica hederifolia* is het slotbos te rekenen tot het *Fraxino-Ulmetum*.

In het slotbos is ook naar mossen gekeken. De aandacht ging hier vooral uit naar epifyten. Haarmutsen, Kroesmossen en andere vertegenwoordigers van het *Ulotion crispae* (*Frullanio dilatatae*-*Leucodontatea sciuroidis*) waren op stammen en takken slechts spaarzaam aanwezig (opname 5). Zoals vele andere epifyten zijn *Ulotia bruchii* en *Metzgeria furcata* de laatste jaren toegenomen en daarom niet langer vermeld op de Rode Lijst (Siebel et al., 1992 en 2000). In het schansbos bleek de scheefgewaaide stam van een es over een tiental meters begroeid met een andere epifyt in uitbreiding: *Platygyrium repens* (opname 6). *Platygyrium repens* is wat draagboom betreft weinig kieskeurig, maar wonderlijk genoeg in ons land nog steeds tamelijk schaars.

Behalve op bloemenpracht richtten we onze aandacht op sporenplanten, en dan met name op mossen van bomen met een min of meer neutrale schors (o.a. wilg, es, iep, vlier en populier) op de oever van de Afgedamde Maas. Ondanks de afsluiting ten oosten van het kasteel is de dynamiek van deze Maasarm ter plaatse niet gering, getuige de bloot gespoelde wortels van essen en populieren op de oever. Het onderste stamdeel van de bomen wordt regelmatig overstroomd, maar is desalniettemin met bladmossen begroeid. We maakten kennis met een karakteristiek mossengemeenschap binnen het overstromingsgebied van rivieren: het *Tortuletum latifoliae* (*Leskeion*; *Frullanio dilatatae*-*Leucodontatea sciuroidis*). Beide kensorten *Leskea polycarpa* en *Tortula latifolia* (= *Syntrichia latifolia* volgens de nieuwe Nederlandstalige naamlijst van Siebel et al., 2002) werden ontdekt op de stambasis van een es (opname 3). De mosbegroeiing op de stamvoet van een es verderop werd gedomineerd door een minder bekende soort van de associatie, het fluviale slaapmos *Scleropodium cespitans* (opname 4). Deze soort staat te boek als zeer zeldzaam (Dirkse et al., 1999). Het zwaartepunt van haar verbreiding ligt in het Midden-Nederlandse deel van het rivierengebied (Touw & Rubers 1989).

DE KLEINE SCHANS

Het tweede excursiepunt was een uit de 80-jarige oorlog daterende versterking (de Kleine Schans) die tegenwoordig geheel met bos is begroeid. Dit bos is veel jonger en voor een groot deel door *Symphoricarpus* overwoekerd (voormalig labyrint bij speeltuin). De ondergroei verschilt sterk van die in het slotbos. *Eryanthis* en *Galanthus* ontbreken, wel bleek *Arum maculatum* present.

Tabel 2. Opnamen met epifyten op *Fraxinus*

Opname	3	4	5	6
X-coördinaat	138.79	138.84	139.0	138.9
Y-coördinaat	418.49	418.49	418.2	418.0
Bedekking moslaag (%)	65	50	20	90
Opmerking	Wortels	Basis	Stam	Stam
<i>Hypnum cupressiforme</i>	+	+	.	2b
<i>Leskea polycarpa</i>	3	1	.	.
<i>Tortula latifolia</i>	1	.	.	.
<i>Ceratodon purpureus</i>	+	.	.	.
<i>Tortula muralis</i>	+	.	.	.
<i>Hedera helix</i>	1	r	.	.
<i>Amblystegium serpens</i>	1	.	.	.
<i>Bryum capillare</i> s.l.	3	.	.	.
<i>Eurhynchium praelongum</i>	.	2b	.	.
<i>Scleropodium cespitans</i>	.	2b	.	.
<i>Metzgeria furcata</i>	.	.	+	+
<i>Rhynchostegium confertum</i>	.	.	2a	.
<i>Orthotrichum affine</i>	.	.	+	.
<i>Ulotia bruchii</i>	.	.	+	.
<i>Orthotrichum diaphanum</i>	.	.	r	.
<i>Platygyrium repens</i>	.	.	.	4
<i>Lepraria incana</i>	.	.	.	1
<i>Lophocolea heterophylla</i>	.	.	.	+

HOEREWAARD

Tussen de schans en het slotbos ligt een biologisch beheerd akkergebied, de zogenaamde Hoerewaard. Deze naam refereert aan de secundaire arbeidsvoorwaarden van de vroegere militaire bezetting. Wij hebben ons hier vooral verdiept in een pioniergezelschap op kalkrijke klei, het *Pottietum davallianae* (*Phascion cuspidatae*; *Barbuletea unguiculatae*). De successie op klei begint in de herfst met de vestiging van allerlei topkapselmossen, vooral lichtminnende winterannuellen die tegen de zomer alweer zijn verdwenen. Dergelijke kortlevende (micro)gemeenschappen worden wintermossengemeenschappen genoemd (Siebel & Van Dort 1999). Zowel de tijdelijke verschijning buiten het inventarisatie seizoen als de moeilijke herkenbaarheid van de soorten verklaart het ontbreken van mossen in de tabellen van bijvoorbeeld de *Stellarietea mediae* in 'De vegetatie van Nederland', hoewel een aantal mossoorten wel degelijk het hele jaar door in akker gemeenschappen te vinden is. Zolang de moslaag van vegetaties niet of onvolledig wordt opgenomen, handhaven bijvoorbeeld

Barbula convoluta en *B. unguiculata* hun status als klassekensoort van de *Barbuletea unguiculatae* (Von Hübschmann 1986; Drehwald & Preisling 1991). De enige associatiekensoort, het zeldzame *Pottia davalliana* konden we niet ontdekken. We moesten het doen met onder andere *Pottia truncata* (= *Tortula truncata*), *Phascum cuspidatum* (= *Tortula acaulon*), *Bryum rubens* en *Leptobryum pyriforme* (opname 7). Het kostte nogal wat moeite om de minuscule soorten uit elkaar te houden, maar in de meeste gevallen gaven kenmerken van het sporenkapsel uitsluitsel.

Opname 7. Coördinaat 138.93/418.03; Kruidlaag 10%; Moslaag 20%

Barbuletea unguiculatae	
<i>Barbula unguiculata</i>	2b
<i>Phascum cuspidatum</i>	2m
<i>Anisothecium varium</i>	2m
<i>Leptobryum pyriforme</i>	1
<i>Physcomitrium pyriforme</i>	+
<i>Pottia truncata</i>	+
<i>Barbula convoluta</i>	+
<i>Bryum rubens</i>	+
<i>Brachythecium rutabulum</i>	+
Stellarietea mediae	
<i>Poa annua</i>	1
<i>Cardamine hirsute</i>	+
<i>Myosotis arvensis</i>	+
<i>Stellaria media</i>	+

LITERATUUR

- Dirkse, G.M., H.J. During & H.N. Siebel**, 1999. Standaardlijst van de Nederlandse blad-, lever- en hauwmossen. Buxbaumiella 50 (2).
- Drehwald, U. & E. Preisling**, 1991. Die Pflanzengesellschaften Niedersachsens, Moosgesellschaften. Naturschutz und Landschaftspflege in Niedersachsen 20/9.
- Hübschmann, A. von**, 1986. Prodromus der Moosgesellschaften Zentraleuropas. Bryophytorum Bibliotheca 32.
- Siebel, H.N., A. Aptroot, G.M. Dirkse, H.F. van Dobben, H.M.H. van Melick & A. Touw**, 1992. Rode lijst van in Nederland verdwenen en bedreigde mossen en korstmossen. Gorteria 18 (1): 1-20.
- Siebel, H.N. & K.W. van Dort**, 1999. Mossengemeenschappen in de plantensociologie. Stratiotes 19: 37-49.
- Siebel, H.N., B.F. van Tooren, H.M.H. van Melick, A.C. Bouman, H.J. During & K.W. van Dort**, 2000. Bedreigde en kwetsbare mossen in Nederland. Basisrapport met voorstel voor de Rode Lijst. Buxbaumiella 54: 1-86.
- Siebel, H.N., O. Heylen, M.J.H. Kortselius & H. Stieperaere**, 2002. Nederlandstalige naamlijst van de mosflora van Nederland en België. Buxbaumiella 61.
- Touw, A. & W. Rubers**, 1989. De Nederlandse Bladmossen (Sphagnum uitgezonderd). Stichting Uitgeverij Koninklijke Natuurhistorische Vereniging.

MOERASPAARDENBLOEMEN LANGS DE FRIESE WEST-KUST

E.J. Weeda

Excursieleiding : Sj. Bakker, P. Oosterveld en E. Weeda

Datum : 25 april 2003

Deelnemers : W. Eelman, J. Hibma, H. Jager, B. Kers, K. Meijer, H. Snater, M. van Tweel en H. de Vries

De vaste PKN-excursie naar Friesland viel dit jaar tamelijk vroeg, met het oog op de Paardenbloemen. Bramenexcursies staan al een aantal jaren op het excursieprogramma van de PKN; met twee grote groepen apomicten binnen de Compositiefamilie, de Paardenbloemen en de Havikskruiden (Haveman et al., 2002), is in 2003 een begin gemaakt. Terwijl Zwarte bramen maandenlang goed te bestuderen zijn en Havikskruiden opeenvolgend bloeien van de late lente tot de vroege herfst, duurt het hele paardenbloemen-seizoen slechts een week of drie. Twee van de drie excursiedoelen – het Workumer Nieuwland en Bocht van Molkwerum – hadden we zeven jaar tevoren ook al

eens in de lente bezocht (Weeda, 1999), maar ditmaal hadden we ons verzekerd van deskundige bijstand in de persoon van de paardenbloemspecialisten Piet Oosterveld en Karst Meijer.

WORKUMER NIEUWLAND

Het binnendijs gelegen Workumer Nieuwland (It Warkumer Nijlân) is vanuit botanisch-ecologisch oogpunt de parel der parels onder de Friese graslandreservaten (Altenburg & Wymenga, 1992; Van der Ploeg, 1999, pp. 59-62). Het vormt de laatste locatie